
ELS ESPAIS NO URBANITZATS I EL MEDI NATURAL
A LA COMARCA DEL MARESME

AGAPIT BORRÀS
Arquitecte

SUMARI

1. Els assentaments	8. El medi ambient com a excusa
2. Un territori articulat	9. Un nou ordre agrari europeu
3. La continuïtat del pla	10. Tres propostes com a conclusions
4. La Barcelona «real»	10.1. Tractament de l'espai no urbanitzat com a element de desenvolupament i no com a element residual
5. La «ciutat difusa» i l'espai telemàtic	10.2. Superació de l'àmbit municipal
6. Els espais no urbanitzats	10.3. Incorporació del buit en la projectació urbanística
7. Nous paràmetres	Bibliografia

ABSTRACT

Les ràpides transformacions que afecten el Maresme estan modificant de manera assenyalada les estructures territorials pre-existents. Una de les conseqüències d'aquestes transformacions és la reducció física i la subalternització dels espais no urbanitzats (agraris i d'altres), espais que tradicionalment havien contribuït de manera decisiva a articular el territori comarcal. Enfront aquesta situació, cal reconsiderar les visions segons les quals el sòl no urbanitzat seria simplement un espai residual, reserva per a futurs creixements. En efecte, els espais no urbanitzats –correctament tractats i desenvolupats– poden ser un element estructurant del territori, essencial per a la qualitat de vida dels ciutadans, la competitivitat i l'atractivitat de la comarca. Ara bé, per avançar en aquesta direcció cal modificar el caràcter fragmentari del planejament, tant a escala metropolitana com a escala comarcal. Així, caldria construir a la comarca quatre mancomunitats per a l'articulació i gestió del planejament. En el marc d'aquestes mancomunitats seria possible incorporar de manera satisfactòria el buit en la projectació urbanística, desenvolupar –tot donant-li estabilitat– el sòl agrari i construir patrimonis públics de sòl rural.

Las rápidas transformaciones que afectan el Maresme están modificando de manera notable las estructuras territoriales preexistentes. Una de las consecuencias de estas transformaciones es la reducción física y la subalternización de los espacios no urbanizados (agrarios y otros), espacios que tradicionalmente habían contribuido de manera decisiva a articular el territorio comarcal. Frente a esta situación, es necesario reconsiderar las visiones según las cuales el suelo no urbanizado sería simplemente un espacio residual, reserva para futuros crecimientos. En efecto, los espacios no urbanizados –correctamente tratados y desarrollados– pueden ser un elemento estructurante del territorio, esencial para la calidad de vida de los ciudadanos, la competitividad y la atractividad de la comarca. Ahora bien, para avanzar en esta dirección es necesario modificar el carácter fragmentario del planeamiento urbanístico, tanto a escala metropolitana como a escala comarcal. Así, en la comarca se deberían constituir cuatro mancomunidades para la articulación y la gestión del planeamiento. En el marco de estas mancomunidades sería posible incorporar de forma satisfactoria el vacío en la proyectación urbanística, desarrollar –dándole estabilidad– el suelo agrario y construir patrimonios públicos de suelo rural.

Les rapides transformations qui affectent le Maresme sont en train de modifier de manière singulière les structures territoriales pré-existantes. Une des conséquences de ces transformations est la réduction physique et la subalternisation des espaces non urbanisés (agricoles et autres), espaces qui traditionnellement ont contribué de façon décisive à articular le territoire de la comarca. Face à cette situation il faut reconsidérer les visions selon lesquelles le sol non urbanisé serait simplement un espace résiduel, réservé pour de futures croissances. En effet, les espaces non urbanisés –correctement traités et développés– peuvent être un élément structurant du territoire, essentiel pour la qualité de la vie des habitants, la compétitivité et la capacité d'attraction de la comarca. Mais pour avancer dans cette direction, il faut modifier le caractère fragmentaire des plans d'aménagement urbanistique aussi bien à l'échelle métropolitaine comme à l'échelle de la comarca. Ainsi, dans la comarca, il faudrait constituer quatre communautés urbaines pour l'articulation et la gestion du plan d'aménagement urbanistique. Dans le cadre des ces communautés urbaines il serait possible d'incorporer de façon satisfactoire le vide dans la projection urbanistique, de développer –tout en lui donnant stabilité– le sol agricole et de constituer des patrimoines publics du sol rural.

ELS ESPAIS NO URBANITZATS I EL MEDI NATURAL
A LA COMARCA DEL MARESME

1. Els assentaments

Algú ha escrit que el Maresme és com una grada suau per contemplar cada dia l'espectacle de la sortida del sol. Certament és una plana de lleuger desnivell, arrecerada per la Serra de Marina, que encercla la comarca per la seva vessant nord. Així, la muntanya, el front marítim i el pla intermedi defineixen aquest territori. El Camí del Mig –la Via Augusta dels romans– n'és eix vertebrador i ròtula entre la muntanya i el pla, travessat per les rieres i torrents que aboquen les aigües al mar. Aquesta malla quadrangular ha estat l'element vertebrador d'aquesta comarca.

Primer sorgiren els assentaments dels ibers, situats a prop de les crestes de la Serralada de Marina, i després les ciutats dels romans a prop del mar. A l'Edat Mitjana, els nuclis estaven situats més a l'interior, organitzats junt a les rieres i torrents, amagats al peu de la muntanya. Anys més tard, els poblats mariners, arran de mar, van assolir prou importància i es van instal·lar com a municipis independents.

La dualitat «pobles de dalt i pobles de baix» ha seguit els eixos de les antigues rieres i torrents, reforçant la malla territorial esmentada. En aquesta dualitat, agrícola i marinera, però així mateix industrial i residencial, rau també bona part de la història d'aquest territori.

Hi ha també una continuïtat morfològica entre el parcel·lari rural i l'estructura de les poblacions, que expressa un aprofitament racional dels recursos del territori i una diversificació econòmica.

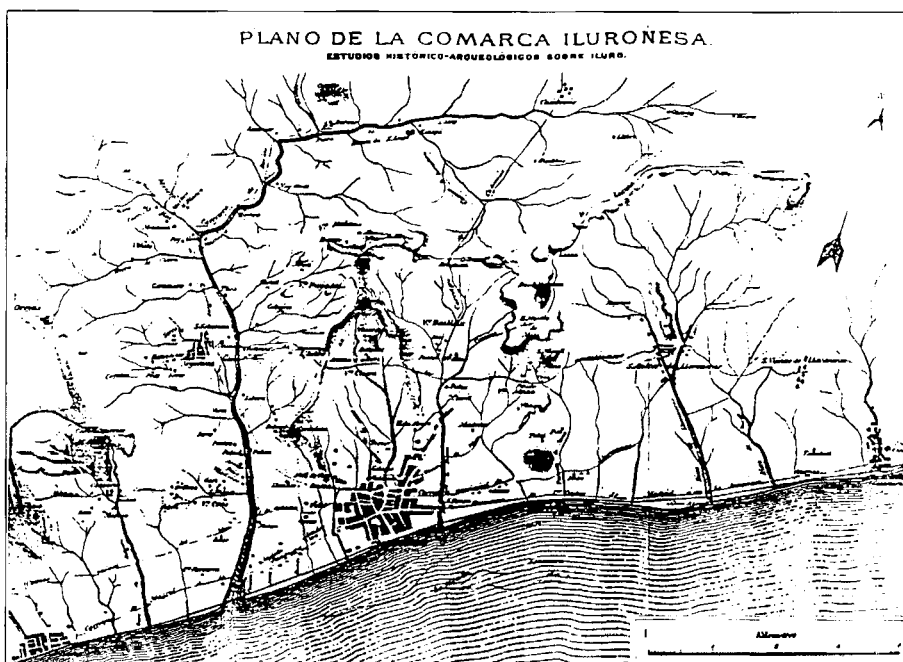
2. Un territori articulat

El Camí del Mig, el Camí Ral, el camí dels Contrabandistes, i altres camins ibers i romans han servit, conjuntament amb les rieres i torrents, per articular les comunicacions de la comarca (figura 1).

Contemporani de la Revolució industrial i pioner a l'Estat, el ferrocarril de la costa, inaugurat el 1848, inicia un nou tractament viari del territori en el qual la seva permeabilitat es veu considerablement afectada. Així, el ferrocarril de la costa separa els pobles i el mar, afectant bàsicament les confraries de pescadors de finals de segle, que veuen com la barrera del ferrocarril dificulta –i encara ho fa avui– el diàleg del territori amb el mar.

Molts anys més tard, l'autopista de Barcelona a Mataró, inaugurada el 1969, i la seva perllongació fins a Palafolls, inaugurada el 1994, continua també amb el mateix efecte de barrera, alterant aquesta vegada els conreus, el paisatge i la permeabilitat del territori.

Figura 1. Plànol de la comarca del segle XIX on s'observen l'ordre i l'aprofitament racional del territori

3. La continuïtat del pla

L'estreta franja del Maresme, situada en el pla, ha facilitat les comunicacions amb la capital. A una distància equivalent de Barcelona respecte a altres comarques de la Regió I –com per exemple el Vallès–, el Maresme ha estat històricament ben connectat amb Barcelona. La continuïtat topogràfica d'aquest corredor ha propiciat aquest procés. Cal recordar que gairebé l'única obra pública important en la construcció del ferrocarril de 1848 va ser la perforació del túnel de Montgat; pel que fa a la resta, es va seguir la cota anivellada del front marítim.

Aquesta realitat geogràfica del pla ha propiciat l'extensió residencial metropolitana dins la comarca, recolzada en les noves vies de comunicació. I si a mitjans del segle XIX el ferrocarril va ser el suport de la indústria comarcal, des de mitjans del

segle XX l'autopista ha estat el suport del desafortat creixement residencial: la perifèria suburbial.

4. La Barcelona «real»

Avui la comarca està immersa dins d'allò que s'anomena la «Barcelona real», un territori extens que engloba la meitat dels ciutadans de Catalunya.

Dins d'aquesta conurbació, on les autopistes són els nous carrers, Barcelona actua cada vegada més com a gran centre terciari a escala metropolitana, amb els seus grans equipaments, expulsant la residència a l'àrea suburbana.

Hi ha, però, un trencament entre aquesta ciutat real i el propi territori metropolità, que ocasiona unes disfuncions complexes en el procés de creixement urbanístic:

- a) Falta una estratègia econòmica i cultural del territori que rendibilitzi les opcions del planejament.
- b) És necessària una gestió político-administrativa d'aquesta àrea que estructurï i dirigeixi el creixement de les ciutats en el marc supramunicipal i que ordeni la pluralitat d'administracions actuants sobre el territori.
- c) Cal una xarxa de transport públic que faci el territori democràticament accessible, i que possibiliti la descentralització i la comunicació entre els diversos assentaments humans.

D'alguna manera, la «postal» de la Barcelona d'Il·defons Cerdà, marcada pel seu Eixample, a finals del segle XIX, apareix molt més reeixida que la imatge que ofereix aquesta gran ciutat metropolitana a finals del segle XX, amb un territori força desordenat i desequilibrat a favor de la capital del país.

El desmantellament de la Corporació Metropolitana de Barcelona i la seva substitució per no res va provocar un greu perjudici en l'ordenació global de la Regió I, que encara avui no ha estat resolt. La

Figura 2. La «ciutat difusa»

Les autopistes són els nous carrers. La cota nord del IV Cinturó, que arriba fins a Mataró, ha trencat la linealitat del Maresme i augmenta la pressió urbanística sobre la comarca. El desordre es posa de manifest, i les mesures correctives han de superar els àmbits municipals.

perifèria s'ha ressentit d'aquesta manca d'ordenament metropolità.

5. La «ciutat difusa» i l'espai telemàtic

Aquesta perifèria metropolitana s'anomena avui «ciutat difusa» (figures 2 i 3). Aquesta ciutat sense alcalde és una suma de perifèries, on l'ambigüitat i el desordre han pres el protagonisme als valors urbans dels eixamples del segle XIX. A la ciutat difusa es fa difícil reconèixer la història i els trets geogràfics del territori. En la majoria dels casos, el territori ha estat pura mercaderia.

El mercat del sòl ha expulsat del centre aquelles funcions menys rendibles, i això ha produït una segregació social que ha propiciat la suburbialització i la degradació de la perifèria.

Hi ha un discurs que intenta articular aquest desordre perifèric mitjançant la potenciació dels mitjans de comunicació i visualització via cable i satèl·lit, una mena de «treball a mans», informatitzant tota aquesta perifèria residencial avui desarticulada i sense recuperar la forma física de la ciutat. Però tot això fóra un final molt trist per a un país amb una tradició urbanística de què ens sentim orgullosos, i que ha caracteritzat la riquesa de la vida urbana al llarg de molts anys. La ciutat com a lloc de trobada, de passeig, de confrontació, no hauria de donar pas al suburbi anònim de la perifèria metropolitana, només connectat per l'autopista.

El Maresme i bona part de les comarques a prop de la metròpoli de Barcelona formen part d'aquesta ciutat difusa.

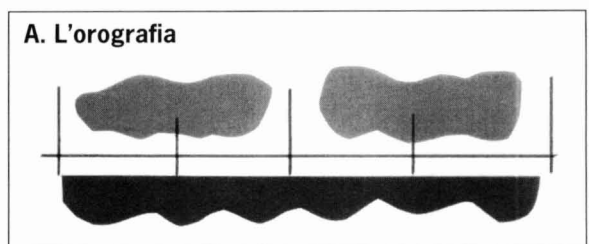
6. Els espais no urbanitzats

La pressió metropolitana obliga a llegir el territori globalment i al mateix temps articular els mecanismes d'ordenació supramunicipal.

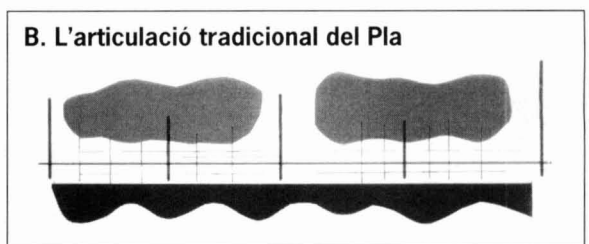
Superats els primers anys de l'administració democràtica, en els quals els ajuntaments es van veure immersos en la resolució dels dèficit d'equi-

paments i d'espais lliures, que en alguns casos havien estat reivindicacions a l'època de la transició, es fa necessària avui una revisió i reflexió dels paràmetres del model de creixement urbanístic territorial.

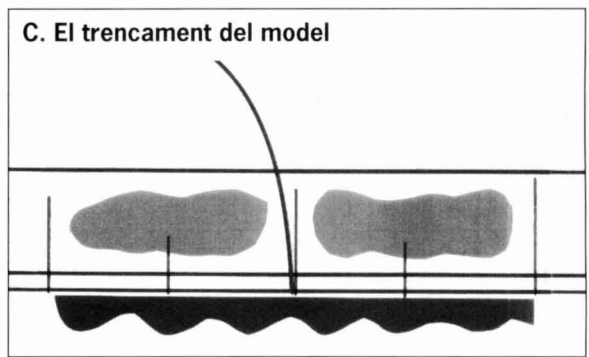
Figura 3. Els elements estructurals i el procés urbanitzador

La Serralada Litoral, el pla i el mar assenyalen les dimensions correctes d'aquest territori. El Camí del Mig –la Via Augusta dels romans– fa de frontissa en el pla i de cruïlla amb el Besòs, la riera d'Alella, la riera d'Argentona, la riera d'Arenys i la Tordera.

La sèrie de rieres i torrents entre el Besòs i la Tordera ha format una quadrícula permeable que ha articulat el pla, encaixonat entre la muntanya i el mar.

El Maresme ha perdut la seva linealitat. La riera d'Argentona s'ha convertit en la pota nord del IV Cinturó. La via del tren, la carretera N-II de la costa i l'autopista A-19, com a barreres, han trencat la permeabilitat del pla. Aquests són els nous carrers de la «ciutat difusa» i poden agreujar la suburbialització del territori.

En aquesta reflexió, però, moltes vegades està latent una concepció del planejament i de l'urbanisme, lligats al creixement i a la construcció. S'ha seguit massa vegades el binomi equívoc de progrés=construcció, la inèrcia del qual arriba finalment a esgotar el terme municipal.

Una situació com l'actual, a la darrera dècada d'aquest segle, en la qual la davallada demogràfica es fa evident, és una ocasió per revisar els models territorials sense seguir els mimetismes dels creixements anteriors.

Val a dir que en aquest procés no ajuden gaire les propostes del Pla Territorial General de Catalunya, ja que en la hipòtesi de descongestionar el nucli de Barcelona genera un procés de congestió residencial a la perifèria metropolitana.

7. Nous paràmetres

La dimensió de les ciutats cal analitzar-la avui a una escala territorial. Una escala en la qual els paràmetres urbanístics superin l'àmbit urbà construït i incorporin la totalitat del territori en un projecte de planejament global. Els corredors ecològics (forestals i agrícoles) no entenen de divisions administratives i superen àmpliament els àmbits municipals.

És en aquest sentit que els espais no urbanitzats, per les seves dimensions i característiques (boscos, conreus, rius, torrents, camins, front marítim, etc.), apareixen com a peces fonamentals per a l'ordenament del territori de la ciutat difusa.

Hi ha alguns factors que dificulten aquest procés:

- a) Una visió fragmentada del territori per la divisió política i administrativa dels municipis i les poques experiències en una gestió a escala supramunicipal. Caldria anotar aquí els pocs resultats dels plans estratègics en aquest sentit, llevat d'algunes excepcions.
- b) Una projectació urbanística en la qual allò positiu és l'espai construït i el negatiu és l'espai

no construït, l'espai no urbanitzat, que es converteix en una permanent reserva per al creixement de la ciutat.

8. El medi ambient com a excusa

Des de fa un temps comença a haver-hi una reflexió sobre els problemes del fenomen metropolità i la banalitat de la seva repetició tipològica. Així, en algunes anàlisis territorials, fins i tot econòmiques, el propi territori no urbanitzat –conreus i boscos– no és ja només simple mercaderia, sinó que pot ser al mateix temps un valor afegit, un factor de qualitat, i esdevenir un territori competitiu, endreçat, amb qualitat de vida.

Això no obstant, en aquesta línia, s'ha produït massa vegades una visió equivocada d'aquest procés pensant que els problemes ecològics i del medi ambient del territori es prodrien arreglar, com una mena de maquillatge superficial i cosmètic, amb estudis d'impacte ambiental (el cas de l'autopista A-19 n'és un exemple.)

Altres vegades les mesures han estat les de protegir l'espai agrari. Fins i tot es parla encara de protegir l'agricultura tradicional! Algú ha pensat mai en protegir una zona industrial? Més aviat parlem sempre de desenvolupar les zones industrials. Així mateix cal també parlar de desenvolupar i dinamitzar les zones agrícoles i tecnificar la seva estructura productiva. El que es desenvolupa pot crear teixit de riquesa. Allò que es protegeix, acaba en un museu.

Sembla doncs, que els problemes són més aviat estructurals i que convé incorporar l'espai no urbanitzat, l'espai agrari (boscos, conreus, rius i torrents, etc.), no com a reserva urbana, sinó com a valor positiu en la projectació urbanística del territori.

Això pot ser avui difícil a Europa, amb una agricultura excedentària, i que a la vegada importa productes de tercers països, ja que les produccions agràries són per alguns d'ells una moneda de canvi.

9. Un nou ordre agrari europeu

Estem assistint a la formació d'un nou ordre agro-europeu en el qual observem una agricultura excendentària; una política encaminada a fer disminuir les superfícies de conreu, i unes relacions internacionals basades en l'agricultura com a moneda de canvi. Aquest procés ha canviat els esquemes bàsics en l'agricultura i evoluciona cap a nous models i realitats que depassen pel seu origen i conseqüències el propi marc del sector.

Però no seria bo d'analitzar l'espai agrari només des d'una visió economicista dels seus productes sense tenir en compte l'ordenació del territori. L'espai agrari ha de deixar de ser avui un element residual i potenciar la seva capacitat com a element d'estabilitat social, com així ha estat al llarg de la història.

És en aquest sentit que repetim que la incorporació de l'espai agrari en la projectació urbanística ha de superar el vell vici de pensar que l'espai agrari és un problema només dels pagesos, dels ramaders i altra gent del camp.

L'espai agrari és un problema de tota la col·lectivitat i la seva incorporació en el projecte territorial ha de ser assumit per la pròpia Administració, com a factor d'equipament de la ciutat i de qualitat de vida del territori.

Avui, 61 anys després de la Carta d'Atenes, l'escala del problema és territorial, i cal incloure la totalitat d'aquest territori en l'organització de l'espai.

10. Tres propostes com a conclusions

10.1. Tractament de l'espai no urbanitzat com a element de desenvolupament i no com a element residual

La terra és un bé escàs. És un teixit de riquesa, amb valors productius, ambientals, culturals i tecnològics. L'urbanisme modern ha d'incorporar aquests valors en el planejament. Entre d'altres, hi

ha unes funcions de l'espai agrari¹: productiva, ambiental, cultural i tecnològica, que poden organitzar-se per raó de la riquesa de la seva producció, per la seva situació estratègica, per la seva càrrega cultural i històrica en la identitat del territori, i per les seves possibilitats de desenvolupament tecnològic aprofitant els mitjans necessaris.

Hi ha uns trets característics de l'espai agrari que poden ser motiu de reflexió tant pel que fa a les zones d'agricultura periurbana com per a l'espai agrari en general:

a) L'espai agrari com a equipament

L'espai agrari i la seva morfologia formen part de la cultura i de la història del territori.

És necessària una valoració d'aquest espai com a equipament i reserva d'aliments per a la ciutat. És un bé escàs, amb capacitat productiva a prop de les poblacions. La utilització dels seus productes frescos i de qualitat pot esdevenir un element d'identitat del territori. A més a més, el sòl agrícola, teixit de riquesa, no admet desplaçaments i la seva eliminació no és restituïble.

b) L'espai agrari ha de deixar de ser la reserva inesgotable de la ciutat

En l'actual cultura urbanística el creixement de les ciutats és il·limitat i la inèrcia del creixement tendeix a esgotar el terme municipal. Però el territori no té una capacitat il·limitada. Per ser competitiu amb quotes de qualitat de vida, s'han d'establir uns límits incorporant població de forma estable a la perifèria de les ciutats.

¹ Borràs, A.; Montasell, J. i Berney, P. (1991); *Estudi de l'Espai Agrari de Sabadell*. Treball encarregat per l'Ajuntament de Sabadell, amb motiu de la Revisió del Pla, a la Unió de Pagesos.

Borràs, A.; Montasell, J. i Campeny, R. (1993); *Estudi del Sòl no Urbanitzat de Mataró*. Treball encarregat per l'Ajuntament de Mataró, amb motiu de la revisió del Pla.

c) L'espai agrari ha de ser estable

Abans de cada planejament sempre es revisa la capacitat productiva de l'espai agrari. La pressió immobiliària el deixa sempre en constant inestabilitat, i això afecta les possibles inversions econòmiques en aquest espai. Segurament que no hi hauria inversions econòmiques en els polígons industrials si la seva qualificació urbanística no fos estable.

Les revisions del Pla General de Sabadell i del de Mataró ofereixen una proposta d'estabilitat i de possible desenvolupament de l'espai agrari que semblen iniciar un nou camí en el planejament. Certament, un camí no exempt de dificultats per les pressions especulatives sobre el territori.

La Unió de Pagesos, que ha intervingut en els treballs previs a la redacció d'aquests planejaments, és conscient d'aquestes dificultats i ha aprofundit en els mecanismes de gestió i de desenvolupament dels instruments a l'abast per a la seva resolució.

d) El desenvolupament de l'espai agrari

L'espai agrari no s'ha de protegir, s'ha de desenvolupar, i el seu tractament ha de ser estructural.

Una visió en positiu d'aquest espai, i amb una qualificació urbanística estable, pot possibilitar el desenvolupament de les seves funcions.

e) L'Administració ha de disposar d'un banc de terres

Per compensar certs creixements de les ciutats, els municipis han de disposar d'un «banc de terres» per mantenir l'espai agrari. La legislació urbanística preveu la creació del Patrimoni Municipal del Sòl Urbà. També hauria de preveure la creació del Patrimoni Municipal del Sòl Rural.

Un territori desocupat s'empobreix. És més rendible de mantenir un territori habitat, ja que els agricultors coneixen i cuiden el territori. I aquest no és només el seu problema, és un problema de tota la col·lectivitat.

f) L'espai agrari com a element estratègic diferencial

Històricament, l'espai agrari ha estat un element ordenador. Una falsa visió del creixement i de la modernitat ha donat a vegades més importància al traçament d'una autopista o d'un ferrocarril que no pas a la majestuosa geografia d'una vall, un bosc o un eix fluvial. És precís recuperar la capacitat ordenadora del territori.

g) L'economia del territori

Probablement, en la usual economia de mercat, on la rendibilitat econòmica s'estableix a curt termini, es fa difícil d'entendre una valoració econòmica del territori que incorpori valors culturals, d'identitat i d'història.

Però per disposar de territoris competitiu, endreçats, és necessari avui introduir aquests paràmetres en el modern planejament urbanístic.

La diversificació de l'economia és un factor d'estabilitat per al territori. Però avui les tendències neoliberals del mercat afavoreixen el *zoning* i el «monocultiu econòmic». Tot això crea una situació de dependències energètiques, polítiques i de transport que no és desitjable.

Per això són interessants les afirmacions d'Edgard Pisani²: «Pel que fa als teòrics del mercat, han d'enterar-se que la seguretat alimentària no s'aconsegueix quan l'excedent d'uns compensa quantitativament el déficit dels altres, sinó quan cada regió assoleix un equilibri relatiu».

² Assessor del president de França, François Mitterrand, i de la Unió Europea.

10.2. Superació de l'àmbit municipal

Avui, la racionalitat de certs plantejaments urbanístics no s'ajusta a l'estructura fragmentada del territori, formada pels diversos termes municipals.

La unitat geogràfica d'una vall, d'una conca fluvial, de la plana o del front marítim queda mermada a causa d'una divisió administrativa del territori. La densificació i conurbació que s'ha produït a la franja litoral ha esgotat en alguns casos els termes municipals, ja de reduïdes dimensions arrel de la seva segregació dels pobles de dalt, dificultant una lectura unitària de la costa marítima. El mateix passa amb les urbanitzacions junt a la Serralada de Marina, on la divisió municipal fa difícil un tractament unitari. Seria del tot necessari endegar l'experiència de municipis mancomunats, seguint les pautes de l'ordenament territorial.

Ben segur que aquests organismes de gestió supramunicipal tot i les dificultats que hi són inherents, serien l'inici d'un aprofitament racional del territori.

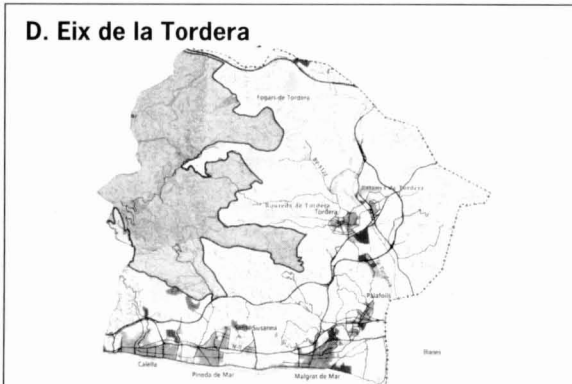
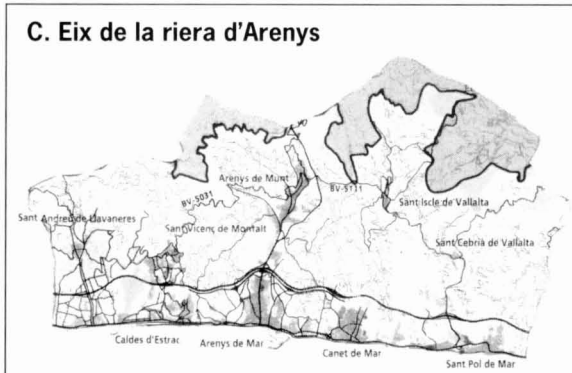
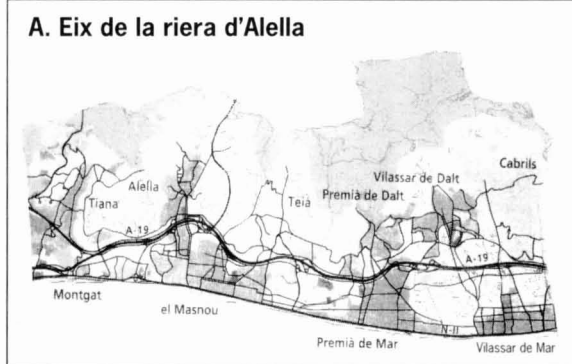
Les mancomunitats de municipis (figura 4), com a escala intermèdia entre el propi municipi i la comarca, poden esdevenir mecanismes d'articulació del planejament i de la gestió urbanística supramunicipal. No es tracta en aquest cas d'una visió de «capitalitat» de comarca, sinó d'un tractament específic, seguint les pautes que ha creat la nova situació metropolitana. Tampoc no es tracta de fer un planejament comarcal, sinó d'articular el propi planejament mitjançant una gestió política i administrativa que superi els tradicionals àmbits municipals.

Les quatre mancomunitats que es grafien recullen els eixos de la riera d'Alella, d'Argentona, d'Arenys i la Tordera.

10.3. Incorporació del buit en la projectació urbanística

El territori no és un espai il·limitat. La terra té una capacitat d'admetre activitats que no és pas il·limi-

Figura 4. Mancomunitats per a l'articulació del planejament urbanístic

tada. La incorporació del buit en la projectació urbanística implica també la incorporació dels valors culturals, productius i/o ambientals del territori. Això propicia la diversitat econòmica de cada zona i la identitat territorial de les poblacions.

Bibliografia

«L'ordenació del territori i l'agricultura en comarques densament poblades». Recull de materials presentats a les *Primeres Jornades Agràries del*

Maresme, organitzades per la Unió de Pagesos. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya. 1980.

Pla Estratègic de Mataró, Mataró, Ajuntament de Mataró. 1994.

«Planejament i àmbit territorial». *Papers, Regió Metropolitana de Barcelona*, 2, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.

Rosis, J. et al (1989); *El Maresme. Diversificació econòmica i aprofitament intensiu del territori*, Barcelona, Caixa de Catalunya.